

Historie statistiky v Čechách do roku 1918

Statistika je s historií našeho území spjata již od nepaměti. Důvody jsou zcela praktické a zřejmé. Každý vládce chtěl mít přehled, jaký má majetek, kolik má k dispozici mužů do vojska či od kolika poddaných může vymáhat daně.

A tak začaly první soupisy a přehledy.

Za vůbec nejstarší dochovaný soupis je považován soupis majetku litoměřického kostela z roku 1058, který je součástí zakládací listiny knížete Sptyhnhěva II. Ale důvody pro statistické zjišťování byly mnohdy i zcela jiného, humánnějšího, rázu. Například za vlády císaře Rudolfa II. v roce 1583 vypukla v českých zemích epidemie moru. V jejím důsledku bylo zahájeno šetření o „zdraví populace“, které mělo zmapovat vznik a rozvoj zhoubných epidemií a umožnit přijímání včasných protopatření.

Jako významný mezník lze označit datum 13. října 1753, kdy byl vydán patent císařovny Marie Terezie o každoročním sčítání lidu. Zdokonalení evidence obyvatel souviselo s rozsáhlou reformní činností Marie Terezie. K provedení četných reforem bylo nutné získat objektivní informace o obyvatelstvu – již tehdejší národohospodáři označovali snahu řídit někoho, aniž bychom o něm měli dostatečné údaje, za nesmyslnou a pošetilou.

Novou kapitolu v historii sčítání obyvatelstva v habsburské monarchii zahájilo sčítání provedené v roce 1754. Poprvé se konalo současně a jednotně na celém území soustátí. Soupis mělo nejprve provést duchovenstvo podle farností, posléze bylo rozhodnuto, že souběžně se uskuteční i sčítání zajišťované vrchností a jeho obsah bude rozšířen o soupis domů

Císařovna Marie Terezie

a o hospodářskou charakteristiku majitele domu. Za vlády Marie Terezie došlo také k reformě evidence narozených a zemřelých. V této souvislosti byla zavedena i první jednoduchá statistická klasifikace příčin úmrtí, jež rozlišovala příčiny smrti „přirozené“ a „násilné“ a dále je třídila.

Sčítání konané v roce 1754 bylo výjimečným počinem. Soupisy z 60. let 18. století, i když umožňují poprvé stanovit hustotu osídlení podle krajů a poskytují i některé další informace o sociálním složení obyvatel, byly vcelku neúspěšné. Stoupající míra obav ze vzrůstu

daní, odpor šlechty proti centralistickým snahám dvora, k němuž se postupně přidávala i církevní hierarchie, vedly k četným zkrácením. Došlo proto k další reformě. Stát měl nedostatek úředníků a soupis nemohl zajistit vlastními silami. Složkou, která to měla učinit, se stalo vojsko. Tím se od základu nejen změnila organizace soupisů, ale pronikavě i jejich obsah. Jednostranné zaměření soupisů velmi brzy přestalo vyhovovat.

Již v roce 1777 byl vydán nový konskripční patent, který se s mírnými změnami a odchylkami stal základem soupisů až do roku 1851.

Opět bylo zachyceno veškeré přítomné obyvatelstvo, i když nadále bylo detailnější třídění podle sociálního postavení a věku prováděno pouze u mužů. Od 80. let 18. století byly na panstvích a městech (později v obcích) založeny tzv. populační knihy, v nichž byla zachycena zvláště každá rodina se všemi členy domácnosti; případné změny (úmrtí, narození atd.) byly do těchto knih zanášeny na základě ohlašovací povinnosti hlavy rodiny.

Počátky samostatného shromažďování údajů jsou u nás spojeny se jménem Josefa Antonína rytíře Rieggera (1742–1795). Rytíř byl zakladatelem organizované statistické služby a prvním kvalifikovaným statistikem u nás. Získal podporu císaře Josefa II., a tak mohl koncipovat a organizovat statistická šetření a vytvářet pro ně metodiky. V roce 1787 začal vydávat sebrany materiál ve známých „Materialien zur alten und neueren Statistik von Böhmen“.

Datum 30. listopadu 1856 pak považujeme za počátek státem organizované statistiky v Českých zemích. Ten den proběhlo první zasedání Ústředního výboru pro statistiku polního a lesního hospodářství Čech jako zvláštního nově utvořeného orgánu c. k. Vlastenecko-hospodářské společnosti.

Další významnou etapu v novodobých dějinách sčítání lidu v Rakousku zahájil zákon přijatý v roce 1869. Na jeho základě bylo na za-

částku roku 1870 provedeno sčítání lidu, které zachytilo stav ke dni 31. 12. 1869. Zákon dále určoval, že následná statistická šetření mají zachytit stav obyvatelstva v desetiletých obdobích, a to vždy k poslednímu prosinci roku končícího na 0. Samotné provedení šetření zajišťovaly obce, sčítací jednotkou se stala domácnost. Dotazníky byly buď vyplňovány majitelem domu nebo „sčítacími komisaři“ na základě ústního sdělení sčítaných osob. Šlo vlastně o první sčítání lidu v moderním pojetí, které vytvořilo podmínky pro porovnávání základních demografických údajů od tohoto roku až po současnost. Až díky pravidelným sčítáním můžeme získat přesný obraz o vývoji počtu obyvatel na našem území, jinak se musíme spokojit s odhady.

S výsledky sčítání 1869 byla poprvé v širším měřítku seznámena veřejnost, a to ve speciální šestidílné publikaci. Dnes nám tato skutečnost připadá samozřejmá, ale až do 40. let 19. století byly výsledky soupisů obyvatel pokládány stejně jako výsledky dalších statistických šetření za tajné či důvěrné (v roce 1829 byl panovníkovi předložen Versuch einer Darstellung der österreichischen Monarchie in statistischen Tafeln 1828, vydaný ve

100 výtiscích. Pouze šest z nich, určených pro nejbližší okolí císaře, obsahovalo i údaje o vojsku, státním rozpočtu a veškeré přehledy podle jednotlivých zemí).

Populace 18. a 19. stol. byla populací mladou. Na venkově byl mírně vyšší podíl dětí a starších osob, zatímco ve městech se imigrací zvyšovalo množství obyvatel v reprodukčním věku. Se zlepšujícími se úmrtnostními poměry se postupně zvyšoval počet osob dožívajících se dospělosti a posléze i vyššího věku; pro tehdejší poměry je však stále charakteristické, že se vyššího věku dožívalo zpravidla více mužů než žen. Statistika 19. století nashromáždila obrovské množství údajů o rozdělení obyvatelstva do skupin podle věku a rodinného stavu, podle mateřské řeči i profese a postavení v povolání. Dne 30. června 1870 se do Prahy sjeli účastníci ustavující schůze Obecní komise statistické královského hlavního města Prahy, a zahájili tak po několikaletém úsilí o zřízení statistického úřadu systematickou statistickou činnost. Dne 6. března 1897 byl pak zřízen Zemský statistický úřad Království českého, který se stal prvním skutečně statistickým úřadem na území dnešní

Císař Josef II.

České republiky. Poprvé byla soustředěna všechna statistická pracoviště, která až do té doby působila v rámci různých ministerstev a dalších institucí.

V roce 1909 vyšla první „Statistická příručka Království českého“, další pak následovala v roce 1913. Zemský statistický úřad se v nich snažil podat veřejnosti výbor z nejdůležitějších statistických dat o Čechách, velmi často s několikaletou retrospektivou a v porovnání s obdobnými údaji z Moravy, Slezska a celé monarchie. Příručky zahrnují široký okruh údajů, které jsou rozděleny do 18 oddílů: výměra, rozdělení a obyvatelstvo; samospráva; volby; zdravotnictví

a ústavy humanitní; chudinství; policie; zprostředkování práce; vojsko a četnictvo; kultura; školství a jiné ústavy vzdělávací; zemědělství; hornictví a hutnictví; živnost, průmysl a obchod; doprava; úvěr; pojištění; soudnictví; finance. Koncem roku 1914 byl přijat „statistický zákon pro Moravu“, který poprvé definoval zpravodajskou povinnost. Týkal se však jen obcí a okresních silničních výborů na území Moravy. Jeho význam spočíval především v tom, že poprvé na části území dnešní ČR vznikla zpravodajská povinnost vůči statistickému úřadu – daný subjekt musí ze zákona povinně poskytnout požadovaná data.

Devatenácté století bylo dobou prudkého rozvoje průmyslu, což současně kladlo daleko větší nároky na rozsah a kvalitu statistického zjišťování a zpracování statistických dat. Lze říci, že právě tehdy se začala rodit současná tvář statistiky, která je z velké části zjišťováním (makro)ekonomických ukazatelů.

Ostatně, o prudkém rozmachu průmyslové výroby včetně těžkého průmyslu, zejména železniční sítě, nejlépe vypovídají obsáhlé tabulky „Statistické příručky Království českého“.

Sčítání lidu	Počet obyv. ¹⁾	Lidnatost ²⁾	Průměrný roční růst na 1 000 obyvatel	Počet žen na 1 000 mužů	Počet mužů na 1 000 žen
15. 10. 1857	7 016 53 [*]	89	7,4	1108	902
31. 12. 1869	7 617 230	97	4,8	1076	928
31. 12. 1880	8 222 013	104	5,4	1081	925
31. 12. 1890	8 665 421	110	5,2	1083	923
31. 12. 1900	9 372 214	119	7,9	1080	926
31. 12. 1910	10 078 637	128	6,9	1056	947
15. 2. 1921	10 009 587	127	0,1	1077	928
1. 12. 1930	10 674 386	135	7,8	1063	941
1. 3. 1950	8 896 133	113	-6,2	1058	946
1. 3. 1961	9 571 531	121	9,8	1050	952
1. 12. 1970	9 807 697	124	4,4	1053	950
1. 11. 1980	10 291 927	130	6,5	1054	949
3. 3. 1991	10 302 215	131	1	1060	943

¹⁾ V letech 1869–1910 přepočten dle V. Srba na dnešní území, do roku 1950 včetně obyvatelstvo přítomné

²⁾ Počet obyvatel na km² (na výměru 78 863 km²)

^{*} Přítomné, civilní